

մատական լեզուաբանական մեթոդաբանական նախ որ
գիտութեան մէջ վերականգնանում է լեզուների զար-
գացման բնական ընթացքը, ուր այդ զարգացումը ազգա-
կից ենթարարրառների, բարբառների և լեզուների մէջ
երևան է բերում գոյանալիք տարբերութիւնների աստի-
ճանական աճումը և հնարաւորութիւն է տալիս մօտաւո-
րապէս վերականգնել լեզուի նախկին և աւելի հնագոյն
պատկերը. երկրորդ՝ որ վերածելով լեզուն իրեն հնագոյն
ձևի մենք կարող ենք «հնչական փոխադրութեան» (фо-
нетический перевод) միջոցով համեմատել գրան ուրիշ լե-
զուների հետ, գտնել այսպէս ասած ազգակցական բովան-
դակութիւնը:

Գալով դասական հայերէնի և այժմեան հայոց բար-
բառների «ազգակցական բովանդակութեանը», պէտք է
ասել, որ դրա տեսութեան ընդունելի կողմերը իրենց էա-
կանում արդէն վերլուծուած և յայտագծուած են Hübsch-
mann-ից և Mart-ից. միւսների աշխատութիւնը, ինչպէս
Meillet-ի և մասամբ Fr. Müller-ի, Chr. Bartholomae-ի, S.
Bugge-ի, Pedersen-ի և այլն¹⁾ մեր այդ լեզուների միայն
համեմատական բաղկացութիւններն ու մանրամասնու-
թիւններն են երևան հանել, կատարելով այդ լեզուների
ազգակցականութեան հանդէպ լոկ լրացուցիչ դեր: Իբրև

լինների «օրինաչափական» լինելը տարակուսելի կարող է համա-
րուել: Իսկ «լեզուական» և «ապալեզուական» ֆակտորների ընդ-
միջական ազդեցութիւնն է՝ առաջինների՝ «մետաֆէզիա», «անափ-
ցիալացիա», «ժողովրդական ստուգաբանութիւն» (Volksetymologie),
«անալոգիա»... — երկրորդների այսինքն «ապալեզուական» ֆակ-
տորների ազդեցութիւնը՝ լեզուների բռնի խառնակումը նուա-
ճումների և տեղափոխութիւնների միջոցով (ինչ որ տեղի է ունե-
ցել, օր., հայոց լեզուների վերաբերեալ), սոցիալական և տնտե-
սական պարագաները, կլիման ևլն:

1) Lidén-ի Armenische Studien (Söteborg, 1906) աշխատու-
թիւնը միանգամայն զերծ է գիտական համարուելուց և ցոյց է
տալիս հեղինակի չափազանց համարձակ լինելը համեմատական
կապակցութիւններ անելու մէջ, ինչպէս և նրա ոչ խորը ծանօթ
լինելը մեր լեզուախմբի «ազգակցական դէմքի» հետ:

մակարերութիւն և արգասիք այդ բոլորի այժմ գիտական
դոգմայի պիտ դասուի այն, որ համեմատական լեզուա-
բանութեան տեսութեամբ մեր «հայա-արմենական» լե-
զուները հանդիսանում են տարրեր և մինչև անգամ հա-
կապատկեր լեզուական սիստեմների և տարրերի մի գան-
գաւածք, այդու ներկայացնելով մի տիպիկ «խառն լեզու»
(Mischsprache): Իսկ մեր այդ լեզուների հիմնական բաղա-
դրիչ մասերն են կազմել հնդկա-եւրոպական (կամ աւելի
«ւղիղ»՝ արիո-եւրոպական) և յարեթական լեզուական
ընտանիքների¹⁾ կադապարուած որոշ ձևեր, որոնք իրենց
հարկադրաբար ներկապակցուելով և ձուլուելով առաջ են
բերել այդ «խառն լեզուները»: Պատմութիւնն ևս իրեն
հերթին գալիս է հաստատում մեր լեզուների «խառնու-
կութիւնը», թէև շեղ կերպով, ընդունելով a priori, որ հայ
ազգի կազմակերպման պատմական պրոցեսը (հնդկա-
եւրոպական ցեղերից) անդրադարձած պէտք է լինի և այդ
ազգի լեզուի վրայ:

Ի հարկէ համեմատական ուսումնասիրութիւնը չի կա-
րող ազգակցօրէն վերլուծել և սպառել մեր լեզուների
բոլոր պատկանելիութիւնները և տարրերը, որովհետեւ
վերջինների մի որոշ մասը երևան է եկել մեր արդէն
կադապարուած լեզուների լոկ զարգացման ընթացքում,
իրրե գրանց ստեղծագործութիւն կամ նորանոր էթնիկա-
կան հոսանքների ժառանգութիւն, իսկ մնացածի էլ ստուա-
բագոյն մի մասը չի գտնում ուրիշ ազգակից լեզուներում
իրեն համապատասխանող ձևերը, սոսկ բացակայութեան
պատճառով: Միայն այն կարելի է մասնանշել, որ ազ-
գակցօրէն չվերլուծուած մասն ևս առաւելապէս յարում է

1) Յարեթական լեզուների ընտանիքը, պրոֆ. Մառի այդ
հանճարեղ գիւտը, փռուած է եղել առաւելապէս փոքր Ասիայի
հիւսիս-արևելեան մասում և հովհասում և ազգակից է համարում
սեմական լեզուների հետ, իրրե երկւորեալներ (տես մանրամաս-
նաբար Н. Марр, Основные таблицы къ грамматикѣ древне-
грузинскаго языка, СПб. 1908):

իւր «տեսքով»¹⁾ և ֆունկցիաներով «առարարանօրէն» արդէն որոշուածին:

Բայց նախ քան մեր լեզուների «ազգակցական» բովանդակութիւն» կազմող պատկանելիութիւնների և տարրերի յայտագծելը՝ մեզ համար պարզաբանելի պէտք է լինի, թէ ինչ պատմա-լեզուաբանական ներքին փոխարարերութիւնների մէջ են գտնուում մեր «հայա-արմենական» լեզուները: Մեզ յայտնի երեք լեզուական տարրերակներից, այն է՝ «գրարարից, միջնադարեան (հիլիկիայի) հայերէնից և այժմեան բարբառներից, միջնադարեանը հանդիսանում է միայն հնագոյն ձևը այդ բարբառների կը ճիւղի, այն էլ այդ ճիւղի երեք որոշ ձևի. իսկ դասական հայերէնի («գրարարի») և ներկայ բարբառների փոխարարերութիւնները տակաւին չի կարելի վերջնականապէս լուծուած համարել: Ճայժմ գերիշխող կարծիքն էր, որ մեր արդի բարբառները ծագել են դասական հայերէնից, բայց այդ դուրկ է գիտական հող ունենալուց, քանի որ դրա դէմ կան շատ լուրջ «լեզուային» և «ապայեզուային» խոչնդոդներ: Ունինք յետոյ պատմական տեղեկութիւն (Ստրաբոնի²⁾), որ արդէն Արտաշէս I-ի ժամանակ (189 թ. Ք. ա.) Հայաստանում մի լեզուով էր խօսւում, և հետևապէս պէտք է կարծուի, որ մեր «գրարարը» և այժմեան բարբառները ձևացել են այդ ընդհանուր մի հայ լեզուից: Բայց այդ էլ անհաւանական է, աչքի առաջ ունենալով, որ Քսենոֆոնի ժամանակ իսկ (400 թ. Ք. ա.) դեռ ապրելիս են եղել, օր. Տարօնում³⁾, այլևայլ ցեղեր, և

1) Որոշ լեզուաբանական տուեալների նկատառումով կարելի է պնդել, օր., որ «անձն», «ազդը», «սանտր», «լինտր», «անդդ», «մէտ-միտեմ», «մատչիմ», «նօսր» ևլն աւելի յարում են հնդ.-եւրոպական ֆախալեզուի սիստեմին, մինչդեռ «խիզ», «ծղրիդ», «սոփորել», «ծեծել»... յարեթականին:

2) Տես Н. Адопц., Армения въ эпоху Юстиниана (СПБ, 1908), էջ 395 և Ստրաբոնից բերած ծանօթութիւնը (Str. XI. ὥστε πάντας ὁμογλώττους εἶναι) և այդ կարծիքին համամիտ է ինքը Ադոնցը (էջք 395, 399):

3) Տես Ն. Ադոնցի նոյն գիրքը, էջ 417. (Anab. IV 3, 4. Ἀρμένιοι καὶ Μάρδοι καὶ Χαλδαῖοι):

գարմանալի կլինէր տարբեր ցեղերի ձուլուելը մի երկու հարիւր տարուայ ընթացքում, քանի որ, օրինակ, ներկայումս գիւղերի խօսուածներ անգամ հարիւր տարուց աւելի են ապրում, այն էլ աւելի assimilativ հանգամանքներում (լու հաղորդակցութիւն, գօրեղ կուլտուրա...): Վերջապէս պրոֆ. Մառի կարծիքն է՝ որ մեր դասականը և արդի բարբառները առաջացել են երկու տարբեր լեզուական զանգուածքից, անուանելով պայմանական կերպով մէկը «հայական», միւսը «արմենական»։ սկզբում դրանք համագօր միաւորներ են եղած, բայց յետագայում, պատմական հանգամանքների շնորհիւ, «հայականը» («գրաբարի» նախահայրը) ուրոյնացել է իրեն գործածութեամբ միայն ազնուականութեան խաւերում, իսկ «արմենականը» (արդի բարբառների նախահայրը)՝ ժողովրդական։

Մեր լեզուների համեմատական քերականութիւնը դրանց մէջ մեծ անջրպետներ է գտնում։ Եւ այդ տեսութեամբ չնայեա՞ծ որ մեր արդի բարբառները իրենց հընչաբանութեան, ձեւաբանութեան և շարահիւսութեան բնորոշիչ յատկութիւնների մեծ մասը ստեղծել և զարգացրել են թերեւ մի հազարամեայ ժամանակաընթացքում, յամենայն դէպս «գրաբարի» կենդանի խօսակցական լինելուց այս կողմը, — այնուամենայնիւ մեր «սովորական» լեզուն ունեցել է և այդ «ստատիկ գրաբարի» ժամանակ իրեն յատուկ քերականական ձևերը, ինչպէս, օր., բացառականի—ից վերջաւորութիւնը, յատուկ մորֆեմայի («ձևանիշի») կիրառումը յոգնակիութեան (—եր, —ներ, —անի, —տի...) և երկակիութեան (—ւի՛ աչւի, ձեռւի...) համար, ժամանակի անուանց ուրոյն հոլովումը («ւնով՝ օրւայ, տարւայ...), կրաւորական բայի կազմութիւնը («ւնով՝ ուտւել, սպանւել...), անցեալ—ած վերջացող գերբայը... որոնք կամ չեն պատահում դասական հայերէնում, կամ եթէ պատահում էլ են՝ այդ ժողովրդական («սովորական») լեզուի ազդեցութիւնը պէտք է համարել։ Նոյնչափ զգալի է այդ անջրպետը և մեր լեզուների բառարանի մէջ, ինչպէս, օր., «արմենական»՝ հա, ձախ, տարի, ձի, թուշ...

բառերը հանդէպ «հայականի»՝ այո, անհաղ, ամ, երիվար, այս ելն, ի հարկէ մեր այդ լեզուների փոխարարերութիւնների և փոխազդեցութիւնների պատմա-լեզուաբանական վերլուծումը չի կարող ողջ և քովանդակ լինել, քանի որ դրանց լեզուական նիւթը բաւականին ուշ ժամանակ է արձանագրում, մանաւանդ «ռամկականինը», և հետևապէս այդ լեզուների զարգացման հնագոյն ձևերը, որոնք ամենից կարևոր են, մեզ մնում են անյայտ:

Արդ ուրեմն՝ լեզուաբանութեան նորագոյն տեսութիւնը գտնում է, որ հայ ազգը պատմականօրէն պահել է երկու լեզու, աչքաթող անելով մինչ իսկ դրանց գենետիքական փոխարարութիւնը միմեանց հանդէպ և զարգացման հնագոյն շրջանը. երկրորդ՝ որ մեր լեզուների սկզբնական խմորման և ձևաւորման կազմիչներն են եղել հնդկա-եւրոպական և յարեթական լեզուների որոշ պատմաձևերը, և որ մեր լեզուները, հետևապէս, յայտ են եկել որպէս «խառն լեզուներ», անկախ նրանից թէ որ տարրն է գորեղ իւրաքանչիւրի մէջ՝ հնդկա-եւրոպականը թէ յարեթականը (— առաջինը երևան է հանուել և ուսումնասիրուել առաւելապէս Habschmann-ից և Meillet-ից, իսկ երկրորդը՝ Mart-ից): Բայց որ մեզ համար բացատրելի և հասկանալի լինին թէ մեր լեզուների գենետիքական և լեզուական փոխարարութիւնները միմեանց հանդէպ և թէ մանաւանդ դրանց կազմիչ շերտերի (տարրերի) յարակցութիւնը ուրիշ լեզուների հետ, անհրաժեշտ է մեզ և կանխաւ ծանօթ լինել այն պատմական պրոցեսաներին, որոնք առաջացրել և որակել են հայ ազգի «էթնիկան» և լեզուները:

Նիկ. Ադոնցը հետևեալ տեսութիւնն է տալիս այդ խնդրի մասին. «Для иллюстраціи соотношенія арийскаго и семитическаго элементовъ въ армянскомъ языкѣ слѣдуетъ допустить, что первоначально Арменія входила въ полосу населенія разныхъ племенныхъ группъ, карду-ховъ, мос-ховъ, са-снейровъ [халд-овъ] и пр. съ преобладающими арамейскими элементами. Известное нашествіе киммерійцевъ въ VII в. вызъ-

вало въ Малой Азіи передвиженіе народностей: фригійскіе армяне, вытѣсненные изъ своихъ предѣловъ, перешли Евфратъ и вѣзались въ мѣстное арамейское населеніе; часть его осталось на сѣверѣ, часть на югѣ, а покоренная полоса смѣшалась съ побѣдителями. Отъ слиянія пришлыхъ фригійцевъ съ аборигенами преимущественно арамейскаго происхожденія сформировалось ядро армянской народности.... Къ основной массѣ присоединились другія племена; въ ней постоянно притекали этническія струи изъ окраинъ, изъ предѣловъ Атропатены, Иберіи, Каппадокіи и Сиріи. Ассимиляція народностей продолжалась до Заріадра и Артаксіа; тогда и завершился одинъ изъ важныхъ періодовъ арменизаціи страны. Наканунѣ возникновенія имперіи Тиграна Великаго племенные разновидности успѣли сгладиться настолько, что все населеніе говорило на одномъ общемъ языкѣ»... (*տե՛ս*՝ Н. Адонцъ, Армения въ эпоху Юстиніана, СПБ, 1908, *Իրեւ* 397 — 399).

Պրոֆ. Ն. Մար զրեթէ նոյն լուսարտնութիւնն է տալիս այդ խնդրին, բայց աւելի ընդարձակ Կերպով. «Арменія до появленія аrio-европейцевъ населена была различными яфетическими народами и племенами такъ же, какъ другія страны кавказскаго міра. Потоки арийской иммиграціи, древнѣйшіе, одни шли съ запада черезъ Фригію, другіе съ востока—изъ Ирана. Ни тѣ, ни другіе не спосили коренного населенія, а лишь дали толчокъ къ передвиженію наиболѣе свободолюбивыхъ яфетическихъ племенъ на сѣверъ, къ тылу кавказскаго міра, а затѣмъ съ оставшимися на мѣстѣ постепенно смѣшались. Сообразно съ населеніемъ Арменіи, тогда въ ней и языковъ яфетическихъ было такое же разнообразіе, какое наблюдаемъ въ другихъ странахъ Кавказа. Когда аrio-европейцы расселились въ странѣ, ихъ нарѣчія, аrio-европейскія нарѣчія, разлились по ней однородной массой, но, слившись съ различными мѣстными яфетическими языками, въ результатѣ дали различные языки мѣшанаго типа, различные

яфетическо-аріоевропейскіе языки... Пока невѣство, сколько въ дѣйствительности было первоначально на территории Арменіи чистыхъ яфетическихъ языковъ, сколько тамъ же образовалось мѣшанныхъ аріо-европейскихъ языковъ по вторженіи аріо-европейцевъ. Сами армяне сохранили намъ два такихъ мѣшаного типа яфетическо-аріоевропейскихъ языка. Ихъ мы называемъ для различенія двумя условно представляемыми названіями: одно названіе зъ употребленіи только у самихъ армянъ, это—«байскій» или «гайканскій», другое—международное, это—«армянскій». Одинъ изъ двухъ языковъ Арменіи, гайканскій или байскій, сейчасъ мертвый языкъ: онъ сейчасъ—языкъ армянской церкви и языкъ древней литературы армянъ. Въ древности онъ былъ не только литературнымъ, но и живымъ. Первоначально живой языкъ одного изъ народовъ Арменіи на ея юго-востокѣ, на рубежѣ съ Сиріей и Персіей, вмѣстѣ съ возобладаніемъ этого народа по всей Арменіи, байскій сдѣлался языкомъ армянскихъ князей и феодаловъ и въ тѣхъча стяхъ страны, гдѣ природнымъ языкомъ былъ другой языкъ, армянскій. Послѣдній постепенно сгонялся внизъ и былъ согнанъ въ простонародіе, сталъ въ феодальной Арменіи языкомъ низшаго сословія или простонародія»... (смѣст. Н. Марръ, Кавказскій Культурный міръ и Арменія, т. 2, стр. 27—30¹⁾).

1) Համաժրտ շեմ իմ մեծաշարժելի պրոֆ. Մանր հեռ, որ «սամ», «սամիկ» բառերը ձևափոխուած են «արյանին» բառի (ib., 30). Համաբերելով այդ «սամ»ը Hübschmann-ի հեռ պարսկերէն gam, gama «Shar, Herde» բառը, որի երկ.որեակ հայերէն ձևն է և «երամ», «երամակ» բառը (смѣст. Hübschm., Arm. Gram., էջը 233, 147). Նմանապէս Համաժրտ շեմ, որ haic-ձեր առաջացել է *hainic-ի (ήνιχυ) ձևից: Իսկ բառը աշտարակոյս հնդկա-եւրոպական հայերին է պատկանում, հաւանորէն պահած իրենցով փոխգրիցոց նախահայրերից: Πιονία բառի մէջ (Մակեդոնիայում), Սարարոն էլ է հայերին թիսաւրոնիայից սերում իրենց զգեստի տեսակէ-ից՝ καὶ τὴν ἐσθῆτα δὲ τὴν Ἀρμενιανὴν Θαιταλικὴν φάσιν, εἶον τοὺς βαθεῖς χιθῶνας... καὶ ζωννύουσι περὶ τὰ στήθη καὶ ἐξαπτίδας (смѣст. Н. Адонцъ, Арменія въ эпоху Юстиніана, էջը 398—399, ձևո-

Այդպէս կնշանակի՝ մեզ համար պատմագիտականօրէն միանգամայն պարզորոշ է, թէ ինչ պատմական պրոցեսներն են պարագաների արդիւնք են մեր հայ ազգը և իրեն լեզուները, ընդունելով a priori, որ այդ լեզուները փոխանուած չեն։ Լեզուական նիւթի «ազգակցօրէն» վերլուծումը հաստատիչ ու ներդաշնակ է այս գէպքում և իրեն կրող ազգի էթնիկական ձևաւորման հանդէպ, և ընդհակառակը։ Մեզ համար գիտական, գոգմա պիտ համարուին առաջին՝ որ պատմական Հայաստանի հարաւային մասն է եղել հայ ազգի և լեզուների բնագաւառը և որքանը, երկրորդ՝ որ մինչև «պատմական» հայ ազգի կազմուելը այդ տեղում ապրելիս են եղել առաւելապէս այլևայլ յարեթական ցեղեր (ոչ «արամէական», այսինքն սեմական, ինչպէս անուանում է Ադոնցը)՝ ազգակից, ըստ պրոֆ. Մառի, սեմական ժողովրդների հետ, երրորդ՝ որ եկւոր «փոխգիական հայերի» և այդ տեղացիների ձուլուելուց է առաջացել պատմական հայ ազգը՝) և չորրորդ՝ որ այդ ազգի լեզուն (կամ լեզուները) գոյացել է երկու լեզուական սիստեմների և տարրերի հարկադրաբար բաղադրուելուց և ներկայակցուելուց՝ հնդկա-եւրոպական և յարեթական, պատմականօրէն մեզ յայտ գալով երկու տարրերակներով՝ «ոստանիկ» բարբառով և «աամկական»։ Մեր բուն նպատակն է՝ տալ այդ լեզուական տարրերակների «ազգակցական բովանդակութեան» յայտագծումը, տեսարանելով այսինքն դրանց երկու հիմնաշերտերի «ազգակցական» փաստերը, անկախ այն ինդրի լուծումից, թէ մեր այդ երկու լեզուական միաւորները առաջացել են մի հնդկաեւրոպա-յարեթական զանգուածից թէ երկու։

Ի հարկէ մեր բուն խնդրի նկատմամբ առանձին պէտք է հաշուի առնուեն այն քերականական և բառարանական

թուփիւնը)։ Եկւոր փոխգիական հայերի «haï» անունը տեղացիներից վերցնելը նման է, օր., Գալլիայի կելտական ժողովրդից եկւոր դերմանական ֆրանկների «frank» անունը վերցնելուն։

1) Այդ էթնիկայի երկուութիւնը մասամբ երևան է հանում և զանգաշափութեամբ։

պատկանելութիւնները, որոնք առաջ են եկել մեր լեզու-
ների պատմական զարգացման ընթացքում, բոլորած լինե-
լով մեծամասամբ «երկութեամբ» կադապարուած իրենց
քնութիւնից: Նմանապէս առանձին տեղ է բռնելու այն
լեզուական պաշարը, որը թողել են մեր լեզուների մէջ
(«հայացրած» ձևով) այլևայլ նորեկ ցեղեր՝ մեծ մասամբ
հովկասից և Իրանից, ձուլուելով արդէն կադապարուած
հայ ժողովրդի հետ, և որը պէտք է դատուի դուռ փո-
խառնութիւնների շարքից ¹⁾:

* * *

Տնտրման առնենք այժմ մեր խնդրի բուն, այսպէս
ասած, նիւթական մասը, այսինքն թէ ինչու՞մն է կայացել
հնդկա-եւրոպական և յարեթական լեզուական որոշ սիս-
տեմների և տարրերի յայտնադործումը մեր լեզուների
խմորման և կազմակերպման հանդէպ. եւ հարցը բովան-
դակապէս լուծուած կլինի, եթէ դիտենք նախ մեր լե-
զուների հիմնաշերտերի «զենեոլոգիան», յետոյ՝ հնդկաեւ-
րոպա-յարեթական երկու լեզուաշխարհների համադործակե-
ցական յայտ գալը մեր լեզուների հնչա-ձևաբանական
սիստեմի ձևաւորման և կառուցման հանդէպ և վերջապէս՝
այդ երկու լեզուաշխարհների դուռ «նիւթական» ժառան-
գութիւնը (¹ մորֆեմաները և բառերը):

Մեր լեզուների հնդկա-եւրոպական շերտի «զենեոլո-
գիան» պարզորոշ է. հայկական լեզուախումբը պատկա-

1) Միայն է գործում իմ մեծ ուսուցչապետ Մանը (տ. «Кавк.
культуры и миръ и Армения», էջ 28), որ դուռ իրանական փո-
խառնութիւնները մեր լեզուախմբի «հնդկա-եւրոպականութեան»
մէջն է մտցնում. այթ փոխառնութիւնը, որոնք, ինչպէս Մանն
ասում է, հայերէնում աւելի շատ են, քան թէ այժմեան պարս-
կերէնն ունի պարսկական բառեր, — բնաւ չեն ազդել մեր քերա-
կանութեան վրայ և նման փոխառնութիւններ են, ինչպէս և յու-
նարէնից կամ ասորերէնից վերցուածը. իսկ այլ և այլ իրանական
ցեղերի (ձուլուած մեր մէջ) լեզուական նիւթը, որը կարող է
մնացած լինել, առանձին պէտք է հաշուի առնուի և մասամբ դրու-
նուած է մեզնից (30—40 բառ): Դրա մասին առանձին:

նույն է հնդկա-եւրոպական նախալեզուի արեւելեան բարբառներին («satam»¹) կամ «s» բարբառներին), ինչպէս և հնդկա-իրանական («արիական»), բալտո-սլաւոնական և ալբանական լեզուախմբերը. ասել է թէ այդ արեւելեան բարբառներում հնդկա-եւրոպական նախալեզուի *K, *G, և *G_h միջալեզուային («պալատալ») հնչիւնները անդրադառնում են առաջալեզուային՝ սպիրանտ կամ աֆֆրիկատ հնչիւններով, այն ինչ արեւմտեան բարբառներում (յու. նական, կելտա-լատինական և գերմանական) այդ *K, *G, և *G_h հնչիւնները կրում են յետալեզուային հնչիւնական արտասանութիւն, ինչպէս, օրինակ, *K-ի վերաբերեալ՝ մեր «տասն» սանս. daśa, աւեստ. dasa, սլաւ. десѣть, լիտւ. deszimtis., բայց յուն. δέκα, լատ. decem, գոթական taihun «Zehn» (h < x < < kh), կամ «սիրտ», սլաւ. срѣдце, լիտ. szirdis., բայց յուն. καρδία, քիբ. lıwı. cor (սեռակ. cord-is), գոթ. haurto «Herz», հին իրլանդ. cride ելն²)։ Երկրորդ՝ հայոց լեզուական խումբը, ինչպէս և միւս հնդ.-եւր. արեւելեան բարբառները, չունի հնդ.-եւր. յետալեզուային *Kw, *Gw և *Gwh հնչիւնների շրթնային (w) յաւելումը, որը յատուկ է արեւմտեան բարբառներին (*Kw, *Gw, *Gwh = հայ. ք (չ), կ, գ (ջ) = սանսկ. k (c), ց (j), gh (h) = սլաւ. k (q, n) r, (ж, з) r, (ж, з)... = յուն. π (τ), β (ϛ), φ (Ϝ) = լատ. qu, u (gu), f (u)...), և նման միւս արեւելեան բարբառներին³) մեր «ք» և «գ» հնչիւնները հնդ.-եւր. *e և *i (*y)-ից առաջ դառնում են «աֆֆրիկատ» հնչիւններ («չ» և «ջ»)։

Այդպէս ուրեմն՝ մեր «հայա-արմենական» լեզուա-

1) Այդ բառը նշանակում է «հարիւր» = սանկ. satam, աւեստ. satəm, սլաւ. съто, լատ. centum ելն։

2) Հնդ.-եւր., *g, հնչիւնի վերաբերեալ հմմտ. մեր «ծին», սանս. jānah «родъ», աւեստ. zantus «племѣ»..., բայց յուն. γένος «родъ», լատ. genus, գոթ. kunī «родъ, сенья»..., իսկ *g_h-ի վերաբերեալ՝ մեր «ծիւն», «ձմեռն» (< *ծիմեռն), սանսկ. hima «ձմեռն», աւեստ. zīma-իմ., սլաւ. зима., բայց յուն. χιών = «ծիւն», χειμών, լատ. hiems ելն. (սանսկ. h < zh-ից, իսկ լատ. h < kh-ից)։

3) Բացառութիւն է կաղմում լիտուականը։

խմբի հնդկա-եւրոպական «նստուածքը» պատկանում է այդ նախալեզուի արեւելեան բարրառածիւղին: Հաւանօրէն մեր այդ լեզուախումբը փոխդիականի և թերեւ թրակիականի հետ կադմելիս են եղել մի խմբակցութիւն, իբրեւ այդ արեւելեան բարրառածիւղի մի ստորաբաժանում, բայց դրա համար ձեռքի տակ չունինք անհրաժեշտ տուեալներ: Meillet-ն հետեւեալ կարծիքն է յայտնում այդ խնդրի վերաբերմամբ. «То немногое, что мы знаем о фригийскомъ языке, не позволяетъ намъ ни утверждать, ни отрицать того, будто, какъ говорятъ древніе писатели, армянскій языкъ представляетъ разновидность фригийскаго. Связь ѳракійскаго съ фригийскимъ, на которую также указываютъ древніе, не можетъ быть установлена на основаніи документовъ, которыми мы располагаемъ» (տեւ նրա «Введение»-ն, էջք 60—61¹): Խոշոր ապացոյցներից մէկն է այդ «հայա-փոխդիա-թրակիական կապի», մասնաւորապէս, միենոյն Աստուծոյ անուն կրելը, ինչպէս փոխդիա-թրակիական Σαβαΐος և մեր «Astuac» անունները (Astuac <*Asuac <*Asbaj <*Sabaj²):

Իսկ մեր լեզուների յարեթական շերտը ազգակցականօրէն կարծեւ թէ աւելի է յարում և առնչութիւն կազմում յարեթական լեզուների «S» («շ») կամ «իվերական» ճիւղի հետ, այսինքն՝ մինդրելական և հանաական (լազական) լեզուների հետ, եթէ դրա համար նախապատուական կշռաչափ ընդունենք հնչարանական սկզբունքը՝ կարեորագոյն տեղ բռնողը, ինչպէս տեոանք, և հնդկա-եւրոպական լեզուների «ծննդարանութեան» համար: Այդ իվերական (կամ ինչպէս Մանն է ասում՝ տուրալ-կայնական) լեզուախումբը ունի «քարթական» («S») խմբի հանդէպ հետեւեալ հնչարանական հիմնայատկութիւնները. քարթական (զուտ վրացական) «ս» հնչիւնին իվերակա-

1) А. Мейе, Введение въ сравнительную грамматику индо-европейскихъ языковъ, перев. проф. Д. Кудрявскаго, Юрьевъ, 1911.

2) См. Н. Марръ, Богъ Σαβαΐος у армянъ, СПб, 1911.

նույն համապատասխանում է «չ», քարթ. «զ» — իվեր. «ժ», քարթ. «ց» — իվեր. «չ», քարթ. «ծ» — իվեր. «ն», քարթ. «ծ» — իվեր. «ջ», քարթ. «ր» — իվեր. «ջ» (որոշ պարագաներում), քարթ. «լ» — իվեր. «ր» (որոշ պարագաներում), քարթ. «ա» — իվեր. «ո» (աօ), քարթ. «ե» — իվեր. «ա». եւ վերջապէս իվերական լեզուախումբը կրում է այսպէս ասած «լիաձայնաւորականութիւն» (полногласіе). օրինակ՝ քարթ. «սամի» (երեք) — իվեր. «շումի», քարթ. «սուլի» (հոգի) — իվեր. «շուլի», քարթ. «կացի» (մարդ) — իվեր. «կոչի», քարթ. «ձաղլի» (շուն) — իվեր. «ջողորի», քարթ. «կրերա» (հաւաքել) — իվեր. (լազ.) «գորոփւա» կն կն:

Հայերէնում այդ «իվերականութիւնը» երևում է, օրինակ, հետևեալ բառերում՝ ոչխար = լազ. «չխովարի» (Н. Марр, Чанс. грам., էջ 213) = քարթ. «ցխովարի», շողորթ = քարթ. «սլեքա» (სლეკა «გლახე, დაუტყ მუკიმ», Н. Марр, Осн. Табл., էջ 6, ծան. 8)¹, ճանճ < *ճանջ < *ճաջ = իվեր. (լազ. «մ-ճաջի» = քարթ. «ծերի», շունջ < *շունջ < *շուջ = իվեր. «շուլի» = քարթ. «սուլի», տառ < *ճառ = իվեր. «ճարւա» (գրել) = քարթ. «ծերա» (գրել). տարի < *ճարի = քարթ. «ծելի»²) կն կն: Իսկ «լիաձայնաւորականութիւնը» հայերէնում ամենասիրելի երևոյթն է, ինչպէս՝ սովորել, խորովել³), խորոմ, ժողով, յուլով, կեղեքել, տերեւ, ծարաւ, ծաւալ, շիրիմ և այլն. և

1) Մեր բարբառների «ողալել» (մազերը) բառը մեր կարծիքով փոխառնութիւն է «ռ» ճիւղից. իսկ «յղկել» և «ողոք» (< *holog) բառերը, որոնք արմատակից են շողորթի և քարթ. სლეკა («սլեքա») բառերին, մտել են մեր լեզուն («հայականը») յարեթական «շնչային» (спирантный) ճիւղից, որին պատկանում է մասամբ և սւաներէնը (տես В. Марр, Определение яз. II ой категоріи ахемев. клин. надписей, СПб, 1914, տախտակը):

2) См. Н. Марр, Яфетическіе Элементы въ языкахъ Арменіи, II, 1911.

3) Հմմտ. վրաց ხეჭვ-ვბ- («խուլ-եր-ա») «жаръ, горячка», ვ-ხეჭვ-ვბ («վա-խուլ-եր») «накаляю, нагреваю, топлю, бросаю въ печь», см. Д. Чубановъ, грузино-русскій словарь, 1887, էջ 1760.

այդ բնորոշիչ երևոյթը անդրադարձած է միմիայն մեր լեզուների յարեթական շերտում, բնաւ բացակայելով հնդկա-եւրոպական ծագում ունեցող բառերի մէջ: Ընդհանրապէս այն պէտք է ասել, որ մեր լեզուների յարեթական շերտը ստոյգ և բովանդակ կերպով տակաւին չի ուսումնասիրուած, ինչպէս հնդկա-եւրոպականը. և այդ հասկանալի է, քանի որ հէնց իրենք յարեթական լեզուները նոր են լեզուաբանութեան նիւթ է դառնել (շնորհիւ պրոֆ. Մառի), և հետևապէս այդ հայոց յարեթական լեզուաշերտի «գենեզիսի» համար դեռ շատ տւեալներ են պակասում:

Անցնենք մեր խնդրի երկրորդ մասին այն է՝ թէ ինչու՞մն է կայացել երկու լեզուական աշխարհների համագործակցական յայտ գալը մեր լեզուների հնչիւնա-ձևաբանական սխառմայի ձևաւորման և կառուցման մէջ: Վերցնենք մի մասը՝ հնչիւնականը, և այստեղ մենք դիտենք մեր հայոց հնչարանութեան կազմարանքի մէջ երեք մոմենտներ՝ հնչիւնաբանական «հողը» և «շարժական միտումները», հնչիւնական կազմի «մշակոյթը» (выработка) և մասամբ պատմական հնչիւնական միտումների յայտնագործուիլը յետագայում: Արտասանութեան՝ ֆոնացիայի ինչ բնոյթի յատուկ լինելը փոխդիական հայերին և Հայաստանի անդրածիններին մեզ հարկաւ յայտնի չի կարող լինել, նմանապէս և դրանց հնչիւնական տարրերակների՝ ֆոնեմաների պաշարը (քանակը): Մեր հնչիւնների պատմական «ստատիկան» և «դինամիկան» միայն արձանագրուում են, առանց կազմիչ գործօնների որակը հաշուի առնելու. և գիտենք, օրինակ, որ հնագոյն հնդկա-եւրոպական *p, *t, *k հնչիւնները հայերէնում պատմականօրէն անդրադարձած են յ («փ»-ից), թ, ք հնչիւններով, *b, *d, *g — մեր պ, տ, կ., որ մենք ունենք բ և ո, վ և լ, լ և դ, մթերուած անտարակոյս տարրեր լեզուական ներադրութիւններից, որ երկար ձայնաւոր շունենք, որ շեշտը որոշ տեղ է բռնում և որոշ բնոյթ է կրում ելն ելն: Զրկուած լինելով մեր լեզուների պատմական կազմիչների և ֆախտորների բովանդակու-

թիւնք գիտենալուց (և հետեապէս հաշուի տանելուց), մենք հնարաւորութիւն ունինք, սակայն, և կարող ենք բացատրել և մօտաւորապէս հասկանալ նման լեզուական երևոյթներ, հիմնուած լինելով ընդհանուր—համեմատական լեզուաբանութեան տուեալների վրայ: Օրինակ՝ մեր բաղաձայնների պատմական ձևափոխումը կարող էր առաջանալ միայն նրանից, որ մենք որոշ կերպով էինք դրանք արտասանել (ինչպէս և գերմանական ցեղը), այն է՝ *p, *t, *k հնչիւնները չեն ունեցել ուժեղ implosio, *b, *d, *g հնչիւնները իրենց ձայնեղական մօմենտը յայտ են բերելիս եղել միայն explosio-ի (պայթումն) ժամանակ, որոնց հետեանքը այն է եղել, որ *p, *t, *k հնչիւնները տեղիք են տուել շնչայնացման և դառնել *ph (<h), th, kh (=հ, թ, ք), իսկ *b, *d, *g հնչիւնները, թուլացնելով իրենց ձայնեղութիւնը, դառնել են խուլ (պ, տ, կ): Նման գէպքը նոյն հիմնադրատեւաներով կրկնուել է և յետագայում, այն է՝ արդի բարբառների մէջ, ուր նախկին p, t, k հնչիւնները դառնում են «փ», «թ», «ք» կամ «b», «d», «g» կամ «պ», «տ», «կ», իսկ նախկին պ, տ, կ հնչիւնները՝ «բ», «դ», «գ» ևայլն: Շեշտը առաջ բանելիս է եղել բառի վերջընթեր վանկը և եղել «արտաշնչողական» (эксспираторное ударение), — երևոյթ, որը առաջացել է մեր լեզուների յարեթական հիմնաշերտի մասնակցութիւնից (աչքի առաջ ունենալով և այժմեան վրացական վերջընթեր շեշտը), և բացատրում է յաջորդող հնչիւնական փոփոխութիւնները (՝ վերջին ձայնաւորի անհետանումը, բառի միջի ձայնաւորի որոշ փոփոխութիւն կրելը...) և թերեւ երկար ձայնաւորների բացակայութիւնը: Այն, որ մենք հնդ.—եւր. *b, *d, *g և *bh, *dh, *gh տարբերում ենք (լատոնականը, իրանականը... խառնում են), ինչպէս մասնաւոր *g, և *g, h հնչիւնները, այդ, անկասկած, իրեն սկզբնական «դիֆֆերենցիացիայի» համար գտել է յարեթական «նոդում» շատ նպաստաւոր միջավայր: Բայց եթէ մեր լեզուների հնչիւնակոմպլեքսը յար և նման է վրացականին, այնուամենայնիւ արտասանութեամբ (սարտիկու-

լացիայով») տարբերուել ենք և տարբերուում ենք նրանից. (վրացերէնում «звукъ отчеканены», միջալեզուայնականութիւնը («осредненязычение», палатализация) դեր չի խաղում, և հնչիւնի մոմենտները՝ implosio, explosio, ձայնալարերի գործելը. . . ուրոյն են). նման «կովկասեան» հնչիւնական կերպարանք է ընդունել («ծ», «ճ», «Կ» (վրաց չ) . . . հնչիւններով) և օտերէները (և մասամբ քրդերէնը իրեն «ճ»ով), լինելով զուտ իրանական բարբառ, բայց միջավայրերի ազդեցութեանը ենթարկուելով:

Վերցնելով մեր այդ երկրորդ խնդրի «ձևաբանական» մասը, այսինքն թէ ինչո՞ւմն է կայացել յարեթա-հնդա-եւրոպական լեզուաշխարհների սկզբնական յայտնագործումը մեր լեզուների ձևաբանական սիստեմի մշակոյթի մէջ, մենք հարկադրուած ենք նոյնպէս ընդհանուր-համեմատական լեզուաբանութեան «գննասկզբունքները» գործադրել, զրկուած լինելով դրանց «զենեզիսի» պատմականօրէն ընմբոնելուց, քանի որ մեր լեզուների յարեթական եւ հնդկա-եւրոպական կազմիչների ձևաբանական դէմքն և բովանդակութիւնը մեզ անյայտ են. և հիմնուած այդ մեր լեզուների պատմական կացութեանց վրայ, ինչպէս և դրանց համեմատա-լեզուաբանական տուեալների վրայ, մենք մօտաւոր կերպով ենք միայն պատկերացում ստանում այդ կազմիչների նախնական ձևերի մասին: Օրինակ, սեռերի (genus, роды) գոյութիւնը չի կարելի մերժել այդ յարեթական և հնդա-եւրոպական ուրոյն ձևերի մէջ (՝ հնդա-եւրոպական և յարեթական նախալեզուներում սեռերը կային, թէև տարբեր կիրառումով), բայց պատմական հայերէնում սեռերը, իբրև ձևաբանական մի ստորոգութիւն (կատեգորիա), բնաւ բացակայում են. դիտւում են միայն հետքեր, ինչպէս-ուհի վերջացող բառերի «-ea» հոլովիլը, որը, սակայն, կարող է պարսկերէնից փոխառնութիւն լինել¹⁾,

1) Ուհի վերջածանցի հին ձևն է ուրհի, և առաջացել է— (u)ṁri իգական մորՖեմայից=իրանական—ṁri, սանս.—(r) (աւեստ. darduri—«յղի, մայր»=սանս. bhatri-, աես Chr. Bartholomae, Al-

խառն $o||a$ հոլովումը (բարւոյ—բարեաց¹), թերևս—եակ վերջածանցը (երանեակ, լուսնեակ...) ելն. այդ տեսակետից հետաքրքիր է, օրինակ, սեռերի անհետանումը իրանական լեզուներում, որին նպաստել է անկասկած միջավայրը և պարագաները²): Նմանապէս հնդկա-եւրոպական ձևաբանական սկզբունքը՝ $e||o||$ —(zero) ալտերնացիան («հերթակալութիւնը») յատուկ է եղել մեր լեզուների հնդկա-եւրոպական «լեզուաձեւիչին» և հայոց լեզուական խմորումածքում դեռ շարունակել է ապրել, ունենալով բարենպաստ հող, բայց յետագայում անհետանում է ինչպէս հոլովման հիմքի վերջընթեր վանկում՝ սեռ.—տրակ. «հարս-ին» (<*hars-en-(os) «e» ձայնաւորութեամբ, «հարս-ամ-ը» (<*hars-u-bhi) ձայնաւորականութեան բացակայութեամբ (zero) և «հարս-ուն-ը» (<*hars-on-) «o» ձայնաւորականութեամբ, կամ թէ մի մորֆեմայում, ինչպէս մենք ենք գիտել, նման՝ «ծնունդ», «սնունդ»... բառերի—und (<*onto-) վերջածանցը «o» ձայնաւորականութեամբ, փոխ-ինդ», «դր-ինդ»³)... բառերի—ind (<*ento-) միևնոյն վերջածանցը

tiranisches Wörterbuch, էջ 946), ուր այդ արիական—ւր վերջածանցը ներկայացնում է հնդ.—եւր. *-(e)h վերջածանցը՝ գործող անունների համար (nomina agentis), «զերոյի ձայնաւորութեամբ, և իդական—i վերջածանցը. իսկ—(r)h>->-h օրէնքը իրական է:

1) Shu A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne 1903, էջ 30:

2) Մանաւորապէս, օրինակ, սեռերի և հոլովման բացակայութիւնը պարսկերէնում բացատրում է «սուղական» («էլամական») լեզուի ազդեցութեամբ. Meillet-ն պարսկերէնի վերաբերեալ՝ հայերէնի համեմատութիւնը հետեւեալն է տալով. «Le persan au contraire n'a plus ni déclinaison ni genre: or la langue des inscriptions, achéménides du second système qui a disparu, remplacée par l'iranien, n'a ni déclinaison ni genre»: բայց այդ մասամբ սխալ է այն տեսակետից, որ հոլովումը այդ աքեմենական արձանագրութիւնների II-րդ սխառնի լեզուում գոյութիւն ունէր (տես Н. Марр, Определеіе из II-ой категории ахем. клинообр. надписей. СПб, 1914, էջ 16—21):

3) Գաւառական բառ է՝ «ձեռքի ափի վերի փափուկ մասը» արարատեան և Շիրակի բարբառներում (Յ. Ս. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, էջ 171):

«ը» ձայնաւորութեամբ և «աւանդ», «եռանդ»... բառերի —and (<—²nto) նոյն վերջածանցը ձայնաւորականութեան բացառաւորութեամբ: Յարեթական «բառաձևոյթից» միայն հետքեր են մնացել, նոյնչափ «արխայիկ» ինչպէս և հնդկա-եւրոպականից օ || օ || zero հերթականութիւնը, այն է՝ կուտր || կտուր || կտար || կտոր || կտոր... կամ փուխր || փշուր... ձևաբանական սկզբունքը, մինչդեռ մասնաւորապէս, օրինակ, յարեթական m-ձևանիշը (մորֆեման), որը կազմում էր յարեթական լեզուներում «գործող անունները», կարգի թուականները ևլն (նման հնդ.-եւր. *—ter, —*er վերջածանցին), լինելով ամենաբնորոշիշը յարեթականի և սեմականի համար և կենդանի յատկութիւն կազմելով և այժմեան յարեթական լեզուներում, —այդ m-մորֆեման (նախածանց էր) բնաւ յայտ չի գալիս մեր հայերէնի պատմական ձևերում: Մեր հոլովման քանակը և ֆունկցիաները շատ նպաստաւոր վայր են գտել, քանի որ այդ տեսակէտից յարեթականում և հնդկա-եւրոպականում «կոնտակտի» են հանգիստում: Թեքման (флектирование) սկզբունքը թէ հոլովման և թէ խոնարհման մէջ մի տեսակ «կոմպրոմիս» է ներկայացնում. եթէ դրա սիստեման աւելի յարում է հնդկա-եւրոպականին, մասնաւոր իրեն «թեմաներով», ինչպէս п, օ, і, п, п, г հոլովման թեմաները, կամ ներկայի և անցեալի թեմաները խոնարհման մէջ (տեսան—տես—, կորնչ—կոր—...), այնուամենայնիւ յարեթական «լեզուասկզբունքը» (языковое начало) իրեն մասնակցողական դերը ունեցել է, թէև թոյլ, ինչպէս յոգնակիութեան կամ երկակիութեան համար յատուկ ձևանիշի գործածելը (кн—անձամբ—անձամբք, եմ—եմք, ես—էք էար, էիք, տեսար, տեսիք..., 1, п, г—մանկտի, բերդեան, որեար..., Կ—աչւի, ձեռւի...) կամ խոնարհման «լծորդական» սկզբունքը, նման վրացականին և ուրիշ յարեթական լեզուներին¹⁾: Ընդհանրապէս այն պէտք է ասել, որ անհնարին է շատ գէպքերում, մասնա-

1) См., Н. Марр, Ося. Табл., տախտակը և բացատրութիւնը, և նրա «Опредѣл. яз. II-ой категоріи ахем. кл. надл...» էջ 30.

ւանդ մանրամասնութիւններում, երեւան հանել երկու լեզուակերպութիւնների համագործակցութիւնը և «скрещивание» մեր հնչա-ձևաբանական սխառութի կառուցման հանդէպ, քանի որ անհրաժեշտ տուեալները պակասում են. և օրինակ, նման «ձևումը», ինչպէս արդի բարբառների «շորեր-շորնրներ» (> շորներ) || շորերնի», ուր համադաս են յոգնակիութեան երկու կենդանի ձևանիշեր (' մէկը անձի-ն, մէկը իրի-տ), յատուկ կարող էր լինել մեր յարեթական կազմիչ շերտին, մնալով իրրեւ «նստուածք» (отложение), բայց նոյն հնարաւորութեամբ կարող էր և նոր զարգացած երևոյթ լինել, բղխած մեր լեզուի արդէն կազապարուած բնութիւնից ¹⁾։

Գալով վերջապէս մեր խնդրի երրորդ մասին, այն է՝ մեր լեզուների յարեթա-հնդկաեւրոպական «նիւթական նստուածքին» (' ձևանիշեր և բառեր), մենք աւելորդ չենք համարում նորից շեշտել, որ այդ «նիւթական նստուածքի» տակ միայն այն ձևանիշերն ու բառերը պէտք է հասկացուին, որոնք մնացած են մեր հայոց լեզուախմբի սկզբնական խմորումից, և հետևապէս պէտք է մեկուսացուի և առանձին հաշուի առնուի, եթէ այդ հնարաւոր է, այն լեզուական ժառանգութիւնը, որը թողել են այլ և այլ նորեկ էթնիկական հոսանքներ (մեծ մասամբ Ասոր-պատականից և Կովկասից), ձուլուելով բուն հայկական ժողովրդի հետ. իսկ փոխառնութիւնները (Lehnwörter, заимствования) բնաւ առնչութիւն չեն կազմում մեր լեզուների «ազգակցական բովանդակութեան» հետ, չազդելով քերականութեան վրայ, և համարեա թէ բոլորն էլ

1) Եւ այդ տեսակէտից անշատ զուգադիպութիւն կարող է լինել, օրինակ, սլանական նոյն կերտուածութիւնը, ինչպէս տօլտօմ («թխիւմ») «лыжа на одну ногу» — տօլտօմ (թխիւմ-ար) «пара лыжъ» — տօլտօմ-ալ («թխիւմ-ար-ալ», —al < —ar = հայոց-ar) «нѣсколько паръ лыжъ». տես՝ Н. Марръ, Яфетическія названія деревьевъ и растеній, СПБ, 1915, էջ 771. հմմտ. գաւառական՝ կնկտիներ, ձիանիք, ախպէրտինք..., կամ ուսանց «побдемте»։

ընկնուած են. (Hübschmann-ի Armenische Grammatik-ում բերուած են մօտ 1500 պարսկական, յունական, ասորական և արարական հասարակ բառեր, մտած մեր լեզուների մէջ, չհաշուելով յատուկ անունները¹⁾։

Յետոյ այն պէտք է ասել, որ մեր լեզուների բուն «ազդակցական բովանդակութիւն» կազմող մասը հաւասարաչափ կերպով չէ ուսումնասիրուած. հնդկա-եւրոպագէտ—լեզուաբանները «հայ լեզուն» միայն հնդկա-եւրոպական համարելով («ազդուած կովկասեան լեզուներից»), ամբողջապէս և ծանրացել էին սոսկ այդ ուղղութեամբ տեսարանելու վրայ, թէև զուտ հնդկա-եւրոպական բառաւորատներ մեր լեզուներում երեք հարիւրից աւել չի գտնուած, իսկ մնացած ստուարագոյն լեզուական նիւթը (մի քանի հազար բառեր) աչքաթող առնուած մնացած էր. յարեթական նորագոյն լեզուաբանութիւնն էլ, գիտնուած լինելով յաւելեալ նոր լեզուների գիտութեամբ²⁾ և յետուելով մեր հայոց լեզուների փաստական տուեալների և պատմութեան վրայ, անդօր է տակաւին մեր լեզուների յարեթական հիմնաշերտի բովանդակ ուսումնասիրութիւնը տալ, քանի որ դրա համար նախապէս բաւականին պարզուած պէտք է ունեցուի և զուտ յարեթական լեզուների համեմատական կադմը, որը գիտականօրէն դեռ նոր է հանդէս բերում։ Տեմենք ապա՝ թէ մեր լեզուախմբի ինչ ձևանիշեր և բառեր են վերագրւում «փոխզիական հայերին» և Հայաստանի անդրածինների լեզուների սեպհականութեանը, իբրեւ այդ լեզուախմբի հնդկա-եւրոպական և յարեթական կազմիչ շերտերի «նիւթական պատկանելիութիւններ»։

1) Բերուած են՝ հին և միջին պարսկական բառեր— 686, յունական—512. նոր պարսկական և արարական— 171, ասորական—133։

2) Այն է՝ վանական և սուգական (էլամական) բեհաւդիւնների լեզուները, «վրացական» լեզուները՝ քարթական, մինգրելական և աւանական, «կովկասեան» ուրիշ լեզուներ, ինչպէս փիւսագականը, շեշենականը, լազգիների լեզուն և այլն։

Հնդկա-եւրոպական հիմնաշերտի այդ նիւթական պատկանելիութիւնները մեծ մասամբ արդէն երեան են հանուած, թէև շատ ժամանակ են խելի Մինչև Hübshmann-ը կատարուած բառական ստուգաբանութիւնները (Этимология) ամփոփուած են այդ գիտնականի «Armenische Grammatik (V Theil)»-ում, թւով 438, սակայն դրանցից մօտ 140-ը ¹⁾ մեր կարծիքով պէտք է դուրս հանուեն թէ նրա համար, որ ստոյգ չեն հնչաբանական օրէնքների տեսակէտից, երկրայւելով նոյնպէս Hübshmann-ից կամ ուրիշ այնտեղ յիշած լեզուաբաններից, և թէ յարեթական լեզուաբանութեան տուեալներին անդիտակ լինելու պատճառով: Աւելորդ ենք համարում թուել այստեղ ստուգաբանուած այդ գուտ հնդկա-եւրոպական բառերը, որոնց վրայ (մօտ 300 բառ) եթէ աւելացուին յետադայում գտած կամ գտնուելիք ստուգաբանութիւնները (100—150-ից չի անցնի), կունենանք մօտ 400—450 հնդկա-եւրոպական բառեր (արմատներ), թողնուած փոխգիական եկւորներից («հայերից»), — մի գումար, որը միանգամայն բաւական է մի որևէ Mischsprache-ի մի հարադաս հիմնաշերտը որակելու և բնորոշելու համար, բայց մեծ չէ ուրիշ լեզուների հնդկա-եւրոպական բառապաշարների հանդէպ (ինչպէս յունականի, արիականի ևլն): Նոյնը պէտք է ասել և մեր լեզուների հնդ.-եւր. ձևանիշների մասին: Եթէ այդ վերջինը աւելի լայն կերպով վերցնենք և իրրև ձևանիշ (մորֆեմա) հասկանանք թէ ածանցները (²⁾ նախածանց և

1) Դրանցից կան շատերը, որ հնդկա-եւրոպական են, բայց ստոյգ ստուգաբանութիւն չունեն. շատերը իրանական են՝ մուծուած մեր կարծիքով այլ և այլ իրանական ցեղերից կամ փոխառնուած (, ինչպէս §§ 46, 48, 58, 66, 70, 109, 113, 127, 130, 145, 221, 224, 227, 228, 273, 279, 287, 306, 308, 371, 385, 386, 387): շատերը գուտ յարեթական են (, ինչպէս՝ §§ 4, 50, 53, 56, 73, 76, 84, 87, 95, 107, 111, 132, 138, 139, 156, 157, 194, 195, 197, 199, 202, 205, 211, 214, 217, 218, 219, 220, 239, 246, 259, 260, 270, 301, 319, 320, 321, 322, 324, 330, 348, 362, 363, 367, 396, 406, 416, 417, 420, 422, 424, 434): շատերը «բնաձայնական» են (onomatopoetisch) ևլն:

վերջածանց) և թէ թեքման վերջաւորութիւնները, այն ժամանակ կատանանք հետեւեալ ձեանշական (մորֆեմական) պատկերը, յատուկ մեր լեզուախմբի հնդ.-եւր. շերտին: Հնդ.-եւր. ածանցներ են՝ —մն (շարժումն, սերմն) —ն (ոտն, դառն, դուռն...), —ի (աղի, ջրի, երկաթի...=հնդ.-եւր. **-iya* և **-iya*), —ունդ, —ինդ, —անդ (ծնունդ, փոխինդ, եռանդ...=**-onto-*, **-ento-*, **-nto*¹), —սւտ, —եստ, —իստ, —աստ, (փախուտ, արուեստ, հանգիստ, առաքատ), —ոյթ (երեւոյթ, բնոյթ), —իւն (արիւն, անկիւն..., գոչիւն, թնդիւն..., մեծութիւն²), —ւոր (թագաւոր, ալեւոր...), —տայ (գաւառական բառերում կամայտայ, բնատայ, ծամկոտէն, ծէրատէն³)..., տես և Hübisch, Arm. Gr. էջ 488 սամեսիք բառի մասին), —աւդ (ծնաւդ, ուտաւդ...=*(a)tl-), —աւք (աստանաւք, անդանաւք...=*(a)tr-⁴), —եր (մեր-ձեր, ձմեռն-ամառն, հինգ-եր-որդ, վեց-եր-որդ...=*-er), —ան Վրացով, ВДОЛЬ ПО (անոտք, անկողին, մշեցոց անբահի⁴), անոտնեայ⁴) —յուն. τῶν, դոթ. αν- (գերմ. an), սանս. ana-...⁴)... Իսկ թեքման հնդ.-եւր. վերջաւորութիւններն են՝ հոլովման մէջ՝ գործիականի «ւ», «ք» (մարդով, անձամբ, ձեռք...), հայցականի և նախկին տեղականի (locativus) «ս» ձեանիշը (=հնդ.-եւր. **-ns* և **-su*), տրականի «մ» (այս-մ, ու-մ...), խոնարհման մէջ՝ «մ» — «ս» — «յ»

1) Ստուգարանութիւնը մերն է:

2) Այդ վերացական-«իւն»ը պէտք է տարբերել նուագական-«իւն»-ից կորիւն և թոժիւն բառերում, ուր այդ նուագական-իւն-ը=յուն.-ւոյ (օրինակ՝ ποταμών նուագական է ποταμός «մոզի» բառից, AG, 475):

3) Դրանց նշանակութիւնը տես հ. Ս. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, էջք 326, 108, 303, 307, որոնց-ւայ մասնիկը նշանակում է «գօտի» և հնդ.-եւր. ծագում ունի (AG, 488):

4) «Անբահի» մշեցոց բարբառում նշանակում է «բահակոթի վրայ հագցրած տափակ փայտը, որի վրայ ոտը դարկելով փորում են» (Ամատ., Հայոց բառ ու բան, էջ 61 «ասպարակ» բառի հետ). իսկ նախնեաց «անոտնեայ» բառը նշանակում է «պատուանգան (թագաւորական գահի կամ աթոռի տակի)» և կիր է առնուած «գիրք մեացորդաց»-ում (Դր. Խալաթեանի հրատարակութեան, տես «Հայոց բառ ու բան»-ում էջ 38):

(¹ եմ-ես-²եյ > է, գոմ-գոս-գոյ, կամ-կաս-կայ..) և «ն» (¹ են, գոն, կան..), անցեալ կատարեալի «ց»-ն (գնացի..), ապառնիութեան «ց»-ն (իցեմ, տաց, գնալոց..), անորոշ և անցեալ դերբայի «լ»-ն (<-lo-==սլաւ. лѣ, дѣлѣ, вѣдѣ..)՝ ապառնի հրամայեալեանի «ջ»-ն (¹ տեսանիջիր,-ջիք, տես-ջիր,-ջիք.., =²dhi¹), -«ան»-ն -«չ»-ն, -«նու»-ն ձևանիշերով կազմւող ներկայիս թեման» (¹ տեսանեմ-մեռանիմ, փախչիմ, առնում-զգենում..²), «ե»-յաւելումը (¹ երեր, ետես..):

Յամենայն դէպս հնդկա-եւրոպական «մորֆեմականութիւնը» մեր լեզուներում բաւականին ստուար քանակութեամբ է մնացել, թէև յարեթական մասն էլ, ինչպէս կտեսնենք, նուազ շափով չի ներկայացուած: Իսկ ընդհանրապէս այն պէտք է ասենք, որ մեր լեզուախմբի «նիւթական հնդկա-եւրոպականութիւնը» (¹ 400—450 բառաւորմատ, և 30—35 ձևանիշեր), ինչպէս և հնդկա-եւրոպական դիմագծեր կրող մեր հնչա-ձևարանական սիստեման մեզ հասած լոկ մի մասը կազմում պէտք է լինին այն հնդ.-եւր. լեզուական պաշարի, որը ներմուծել էին Հայաստան եկւոր փոխդիական հայերը. պահուել են անտարակոյս շատ բնորոշիչ հնդ.-եւր. պատկանելիութիւններ, որոնք իսկ բաւական են մեր լեզուների ազգակցականութիւնը բովանդակապէս որակելու³):

1) Այդ *dhi-ն յատուկ է արիականին, սլաւոնականին («видѣ» «նայիր, տես» < *вид-дѣ), տես Мейе, Введение, էջ 194, և նրա Esquisse... էջ 90: Բայց այդ ստուգարանութեանը պէտք է դրոշմ փերաբերուել, քանի որ, օրինակ, վրացերէնում «ըզձական» եղանակը «ձ» ձևանիշով է կազմւում, և մեր «ջ»-ն կարող է դրա հայոց «համարժէքականը» (эквивалентъ) լինել: Նմանապէս «արմենական» կրաւոր բայի u (w) ձևանիշը մնացորդ կարող է լինել և հնդ.-եւր. *sv-«ինքը» ձևից (հմմտ. éoi, suus < suos, «свой»..) և հանուր յարեթական կրաւորականի u ձևանիշը (տես Н. Марръ, Определение изъ II-ой категории. էջ 31):

2) Հմմտ. յուն. ἄρνωμα (աորիստը ἄρνομεν) «ձեռք բերել», ἔρνωμαι «հագնել, օձեցատնիք» (ves-արմատից):

3) Ունիմ մեր լեզուների հնդկա-եւրոպական հնչիւնարանութեան մանրամասն հետազօտութիւն, որը հանդերձ այդ լեզուախմբի հնդ.-եւր. բառարանով յուսով եմ լոյս ընծայել:

Յարեթական շերտը, ինչպէս մասնաւորապէս և դրա այստեղ ուրուագծելիք «նիւթական պատկանելիութիւնները» նոր են ուսումնասիրուում. հետեւապէս և ոչ ջ տեղեկութիւն էլ չի կարելի տալ: Մորֆեմաներից, օրինակ, յարեթական են՝ —ունի (՝ Բազրատունի...), հաւատական «վիրունի», «պահունի», «արեղունի»...), —ենի (՝ դեղձենի, ձիթենի...), —եղ (ե—եղ—էն) վերջածանցը (՝ ձայնեղ, ահեղ...), կանաչեղէն...), —երէն || —արէն (՝ հայերէն, յունարէն...),... իսկ թեքման վերջաւորութիւններից հոլովման մէջ՝ յոգնակիութեան «ք», «ն», «տ», «ը» ձևանիշերը (՝ որդիք, աւագանի, որեար, մանկաթի...), «կնկալիներ», «ախպէրաթիներ»...), երկակիութեան «ւ»-ն (՝ «աշւի», «ձեռւի»...), բացառականի —«ից» վերջաւորութիւնը («Նրեանից», «ձեռից»...), յոգնակիի սեռ.-տրակ.-բաց. «ց»-ն, երեի և սեռականի «ր»-ն (մարդոյր, ոյր, այսր...)¹⁾... իսկ խոնարհման մէջ՝ յոգնակիութեան «ք»-ն (եմք-գոմք-կամք...), էք-գոյք-կայք...), էարք...), տեսարք...), տեսիք...), և թերեւ երկրորդ և երրորդ դէմքի «ր»-ն (՝ տեսանէիր, տեսանէր...), տեսեր...), հրամայեականի «ր»-ն (փախ-իր...) և անցեալ կատարեալի երրորդ դէմքի «ւ»-ն (ծնաւ, կատարեցաւ...):

Անկասկած՝ յարեթական մորֆեմականութիւնը համեմատաբար աւելի նուազ քանակով է մնացած, քան հնդկա-եւրոպականը, բայց «բառարանի» տեսակէտից յարեթականը գերիշխում է, մանաւանդ մեր արդի բարբառներում²⁾: Աւելորդ համարելով ընդել այստեղ ստուգաբա-

1) Սեռական «ջ»-ն (՝ դեղջ, կնոջ...) հաւանական է հնդ.-եւր. լինի, և պէտք է կապակցուի, մեր կարծիքով, սլաւ. «гъ-ի հետ (՝ добраго, всего...):

2) Քանակաբար, օրինակ, Աշտարակի լեզուի վերաբերեալ, որը ուսումնասիրել եմ, այն կարող եմ ասել, որ հնդկա-եւրոպական բառերը հազիւ 10% կազմեն, այն ինչ մնացածը յարեթական է. ի հարկէ պէտք է ջոկնուեն հնագոյն հարազատ յարեթականները և յետագայում այլ և այլ եղանակներով մուծուածը, որը դեռ կատարուելիք խնդիր է, այն էլ շատ դժուար:

Նուաժ մեր յարեթական բառերը¹⁾), մենք, սակայն, ընդհանրապէս այն պէտք է ասենք, որ հէնց հնդկա-եւրոպական «կոնսոնանտիզմի» համաշափութեան օրէնքները և դրանց որոշակի անդրադարձումը մեր լեզուների մէջ միանգամայն համոզեցուցիչ և բաւական պէտք է լինէին «ապահանդկա-եւրոպական» համարել նման բառաձևոյթներ, ինչպէս՝ սովոր(ել), շառաւիղ, ժողով, տերեւ... (սխաձայնաւորութեամբ), կամ՝ ծեծ(ել), կապ(ել), պատ(ել)..., կամ՝ խեղդ(ել), ճանանչ, ճահիճ, ծղրիդ ևլն ևլն:

Մասնաւորապէս պէտք է շեշտել, որ, օրինակ, բոյսերի և ծառերի անուանները գրեթէ բոլորը յարեթական են, ինչպէս և մետաղների անուանները (' «արծաթ», «ոսկի», «պղինձ», «երկաթ», «արճիճ», «պողոժատ»):

Մեր կարծիքով այստեղ երևան են բերուած և յայտագծուած պատմա-համեմատական լեզուաբանութեան այն փաստացի տուեալները, որոնք միանգամայն որակում և ընորոշում են մեր «հայա-արմենական» բուն լեզուական պատկանելիութիւնների «ազգակցական երկւութիւնը» թէ հնչա-ձևաբանական սիստեմի տեսակէտից և թէ բառա-ձևանշական: Այդ մեր լեզուների «ազգակցական երկւութիւնը» հանդէպ հնդկա-եւրոպականի և յարեթականի-դիտական փաստ է, կարիք զգացող թերեւ մասնաւոր լրացումների, և ուղիղ հետևանքն է հանդիսանում հայ ազգութեան պատմական խմորման պրոցեսի:

Մենք անտես առանք մեր լեզուների շարահիւսական մասը, որը մեր խնդրի հանդէպ կարող է միայն լրացուցիչ նշանակութիւն ունենալ: Նմանապէս երկրորդական տեղ են բռնում և մեր խնդրին անմիջապէս ոչ յարում բարբառականութեան և մեր երկու լեզուների փոխյարա-

1) Տե՛ս Ն. Մաթի՝ Яфетическіе элементы въ языкахъ Арменіи (I—VII) շարքը, Яфетич. К въ арм. языкѣ և ուրիշները: Այդ ստուգաբանութիւններից շատերը մեր կարծիքով վերաբնակւած են:

քերութեան խնդիրները, որոնք կարիք ունեն մանրամասն տեսութեան¹⁾։

Աւելացնենք նաեւ, որ մեր լեզուախմբի բուն ազգակցական բովանդակութեան մանրամասնութիւնները պար-

1) Հմմտ. հէնց մեր լեզուների հնդ.-եւր. տարրերի մէջ «վեր»-«զեր», «կով»-«կոզի», «արեւ»-«արեզ» (արեզ-ակն, արեզունի), «չու»-«չոզ-այ», «առու»-«առոզ-անեմ» («ռոզ-անեմ») (բայց «ուրու»-«երեւ»-իմ)... կամ հն.-եւր. սկզբնական *չ-ի տարրեր անդրադարձումը էլն։ Իսկ մեր լեզուների տարրերակութիւնը (дифференциация) առաջացել է, մեր կարծիքով, հետեւեալ կերպով (հակառակ պր. Մառի տեսութեան)։ սկզբնական մեր հնդկա-եւրոպա-յարեթական խառն լեզուական կազմակերպութիւնը համատարած և զործածական է եղել միայն որոշ շրջանում (' Հայաստանի հարաւ-արեւելքում)։ Յետագայում այդ կազապարուած խառն լեզուն ժողովրդի միջոցով հետզհետէ տարածուել է և արդէն զուտ յարեթական գաւառներում, շարունակուելով մինչև իսկ Քրիստոսից շատ դարեր այս կողմը (Ինչպէս Սիւնիքում, Ուտիում...)։ Իսկ assimilativ հոսանքը բնականաբար եղել է յաջորդական ըստ տեղի, այսինքն մի որ և է գաւառ իւրացրել է (ձեւափոխելով) հարեան գաւառի «հայ» լեզուն, իսկ իրենից վերցրել են ուրիշները, նոյնպէս ձեւափոխութեան ենթարկելով,— նոյնը կատարում է և կատարուել է և ուրիշ լեզուներում և հէնց մեր արդի բարբառներում։ Այդ զուտ ժողովրդական և բնական եղանակով նախնական «փոխդիւ-յարեթական» լեզուն աւելի էր յարեթականանում, այլադան կացութիւններով յատուկ դառնալով այլ և այլ «հայացած» վայրերի, մինչդեռ ազնուականութեան խաւերը(առաջացած Տիգրան Մեծի ժամանակից) աւելի ողջ էին պահում սկզբնական «փոխդիւ-յարեթական» հայ լեզուն,—ի հարկէ իրեն զարգացած ձևում (=գրարարի հին ձևը) որին նպաստում էր և իրենց ուրոյն կենցաղավարութիւնը։ Նմանապէս բուն ժողովուրդը այդ «փոխդիւ-յարեթական» նախալեզուի որրանում միշտ էլ պահած պէտք է լինէր այդ լեզուն իրեն պատմական զարգացման ձևում, թէև ազդեցութիւն կարող էր կրել և ուրիշ «հայացած» վայրերի նորակերտ բարբառներից։ Հետեւապէս սկզբնական այդ «փոխդիւ-յարեթական» լեզուն քանի հեռուն տարածուէր այնքան պէտք է տուժէր իրեն իսկութեամբ և եթէ, որինակ, ՔՅ ճիւղի հարաւային բարբառները ունեն բացառականի «է»-ն, Մշոյ բարբառում դանում ենք թէ «է» և թէ «ից», իսկ աւելի հիւսիս միայն «ից»։ Նմանապէս մշեցոց ոյ>ու, իւ>ու, այ>է, Ինչպէս և հին

գերու համար նախապէս հաշուի առած պէտք է լինին «տարուտի նստումները», որը գեռ կատարելի գործ է։

Իսկ մեր «հայա-արմենական» լեզուախմբի գիտական մեծ նշանակութիւնը աւելի քան ակնեւն է. այդտեղ շահագործուած է ոչ միայն պատմական լեզուաբանութիւնը, այլ և ընդհանուր լեզուի գիտութիւնը (linguistica, наука о языке), որի համար մեր լեզուների «խառնակ» ձեւերիլը մի շատ հետաքրքիր և տիպիկ երևոյթ է։

ԳԵ. ՂԱՓԱՆԳԵԱՆ

«հ» շնչիւնի «հ» և «խ» ձևերում պահւելը (տե՛ս Հ. Աճառեան, Հայ Բարրառագիտութիւն, էջ 117), միջին տեղն են ցոյց տալիս հիւսիսային և հարաւային բարրառների մէջ. այդ էտապները լազիտելի են, և թերեւս առիթ ունենանք մանրամասն կանգ առնելու այդ խնդրի վրայ։